

**Marta Tymoshenko**

## **SOME NOTES ON GREEK MYTHOLOGICAL METONYMY**

Ukrainian Catholic University in Lviv, Ukraine

**Марта Тимошенко**

## **КІЛЬКА УВАГ ДО ГРЕЦЬКОЇ МІТОЛОГІЧНОЇ МЕТОНІМІЇ**

*Abstract:* The article considers one of the types of metonymy in Greek literature: the mythological one based on the subject – objective connection. This connection is very good shown in the metonymies connected with the Greek goddess of fertility, Demeter: for one can find examples when instead of goddess's product given to Greek people: bread, corn or ears of corn the author mentions only her name, or gives the reader a direct allusion to Demeter using either metonymy, or metonymical epithets. The analysis traces the examples of such metonymy and understanding of goddess's function in Greek literature diachronically: starting from the Homeric age till the beginning of Christianity.

*Keywords:* mythological metonymy, metonymical epithets, subject-objective connection, goddess Demeter, ears of Demeter

У релігії стародавніх греків боги часто асоціювались з головним предметом їхнього культу, з тим, за що вони безпосередньо були відповідальні і щедро приносили людям, та, зрештою, чого могли так само і позбавити людей. Наприклад, у культурі родючості, що був пов'язаний з кліматичними особливостями античної Греції, даром богині Деметри був колосок, що уособлював хліб, бога Діоніса – виноградна лоза, тобто вино, богині Атени – маслинове дерево чи маслина. Для еллінів ці ототожнення були чимось звичним, і, коли якийсь античний автор використовував *замість* імені бога безпосередній предмет його культу, усім було зрозуміло, про кого йде мова та що, так

би мовити, криється за цим. Для сучасного читача ці явища не завжди є очевидними та зрозумілими. Так, предмети культу того чи іншого божества в античному творі часто виглядають як авторські алюзії, натяки на бога або ж його функцію і вимагають окремого пояснення чи коментаря. Така заміна імені бога, тобто перейменування є нічим іншим як *метонімією*.

Як вказують клясичні теоретики риторики, Ціцерон та Квінтіліян, це – «риторична фігура, що полягає на заміні *verbum proprium* іншим словом, властиве значення якого залишається у безпосередньому зв'язку із задуманим значенням, а не в порівняльному зв'язку, як це спостерігаємо

у метафорі»<sup>1</sup>. Тому в метонімії, слово, що використовується в значенні іншого слова, залишається з ним у справжньому семантичному зв'язку. Таке перенесення може відбуватись від більш загального поняття до конкретного або ж навпаки.

Запропонована стаття має на меті розглянути безпосередньо один з підвидів зв'язків, що існують між виразами вжитими у метонімічному значенні та їхніми плянованими значеннями. Ним є *особово-предметний зв'язок* [1, 256-257]. У цій ситуації особа (а саме божество) залишається в безпосередньому зв'язку з предметом свого культу або ж зі своєю релігійною функцією. Трапляється і зворотній зв'язок, коли метонімічно згадуються лише предмети, що ототожнювалися з богом чи богинею, і у такий спосіб вказували саме на нього. Цей підвид чи тип можна класифікувати ще як *мітологічну метонімію*.

Як засвідчує Ціцерон (*De Orat.* 3. 167), римляни називали війну Марсом, плоди Церерою, вино Лібером<sup>2</sup>, а море Нептуном. А Квінтіліян (*Inst.* 8.6.24) пише, що «у промовах оратора вирази «Лібер» і «Церера» (гр. Деметра) вжиті у значенні вина і хліба є надто вільними, аби визнавала їх строгість форуму» [1, 257].

Давньогрецькі літературні джерела також засвідчують широке перенесення імен богів у площину предметів їхнього культу. Розглянемо як приклад метонімії, що пов'язані з Деметрою – богинею родючости в стародавній Греції.

Для *гомерівського* епосу характерним є те, що Гомер практично не

<sup>1</sup> Ціцерон (*Orat.* 92-93) розрізняє метафору, яку він описує як *verba translata*, і метонімію – *verba immutata*. – див. [1, 257].

<sup>2</sup> Староіталійський бог родючости, пізніше ототожнений з давньогрецьким Вакхом.

згадує богиню (можливо через те, що його не цікавить культ родючости), однак використовує формулу Δημήτερος ἄκτῆ<sup>3</sup> – «зерно» або «плоди Деметри» (*Il.* 21, 76). Поет у такий спосіб метонімічно називає хліб «даром богині».

Цікавим є той факт, що цього дару, принесеного богинею, не могли їсти боги. Як вказує Гомер, «великий Аякс Теламонід не міг бути переможений Пелідом (тобто Ахіллом) у битві, якщо був смертний, а також вигодуваний «плодами Деметри»» (*Il.* 13, 321-322):

[...] μέγας Τελαμώνιος Αἴας,  
ὃς θνητός τ' εἶη καὶ ἔδοι  
Δημήτερος ἄκτῆν [...]

У великій пошані ця ж формула є в автора дидактичного епосу, Гесіода. В його *Працях і днях* знаходимо таку пораду: «Плоди Деметри для життя, котрі приносить земля, слід вчасно збирати» (*Op.* 31-32):

[...] βίος [...] / ὄραϊος, τὸν γαῖα φέρει,  
Δημήτερος ἄκτῆν.

Коли ж вони дозріють, потрібно змолоти «святі плоди Деметри» – Δημήτερος ἱερὸν ἄκτῆν – у час, коли з'явиться вперше Оріон «на прохолодному рівному току» (*Op.* 597-599)<sup>4</sup>.

Щит Геракла Гесіод прикрашає описом сцени збирання орачами стиглих колосків, а також інших плодів (*Sc.* 287-296), а представлене на ньому жниво порівнює зі жнивом самої Деметри: αὐτὰρ ἔην βαθὸν λήϊον [...] ὥς εἰ Δημήτερος ἄκτῆν (*Sc.* 290) – «жниво було багате... ніби самої Деметри дозріває жниво».

У грецькій трагедії знаходимо вже інші формули на позначення дару бо-

<sup>3</sup> Субстантивований *adjectivum verbale* від дієслова ἄγειν – див. [2, 25 з приміт. 1].

<sup>4</sup> Про поради автора, що треба робити перед початком засіву (*Op.* 465-468), а також вже зі стиглими колосками Деметри див. (*Op.* 805-808).

гині, який трагіки і надалі не називають прямо хлібом чи зерном.

У *Данаїдах* Есхіла βίος Δημήτριος (досл. «життя Деметри») вжито метонімічно (*Fr.* 44. 1). Тут у промові Афродіти трагік показав архаїчний процес зачаття життя: від зв'язку Землі з Небом з'являються краплі дощу, з котрих усе народжується – люди, тварини, а також плоди Деметри. Тобто βίος корелюється з Гомерівським ἀκτή. Причиною ж усього цього, як каже Афродіта, є вона сама, тобто кохання:

ἐρᾶ μὲν ἀγνὸς οὐρανὸς τρῶσα χθόνα,  
ἔρωσ δὲ γαῖαν λαμβάνει γάμου τυχεῖν·  
ὄμβρος δ' ἀπ' εὐνάεντος οὐρανοῦ πεσὼν  
ἔκυσε γαῖαν· ἡ δὲ τίκτεται βροτοῖς  
μῆλων τε βοσκὰς καὶ βίον Δημήτριον  
δένδρων τ' ὀπώραν· ἐκ νοτίζοντος γάμου  
τελείθ' ὅσ' ἔστι τῶν δ' ἐγὼ παραίτιος  
Чисте небо хоче з'єднатись

з землею

в коханні, а вона – прийняти його

в шлюбі,

далі дощ, щедро падаючи з неба,

робить родючою землю:

вона ж плодить людей,

худобу, їжу і плоди Деметри,

від вологого шлюбу дозрівають

дерева.

Так воно з'являється, причиною ж

цьому я є.

Евріпід у трагедії *Гінполім*, слідом за Гомером також метонімічно вживає вже відому формулу Δάματρος ἀκτᾶς – «зерно Деметри», замінюючи хліб, який Федра – головна героїня трагедії – не споживала, свідомо відмовляючись від дару богині: Δάματρος ἀκτᾶς δέμας ἀγνὸν ἴσχειν (*Hip.* 138) – досл. «тіло зберігала чистим від зерна (плоду) Деметри».

В комедії Аристофана *Плутос* поняття «хліб» замінює поетична формула Δηοῦς καρπός (*Plut.* 515):

ἡ γῆς ἀρότροις ῥήζας δάπεδον  
καρπὸν Δηοῦς θερίσασθαι,

Хто плугом оратиме лоно землі  
і збиратиме плоди Деметри?

Найчастіше цю метонімію

(Δήμητρος καρπός) використовує Геродот, підкреслюючи, що та або інші країна є дуже родючою і багатою на плоди Деметри. Наприклад, у Вавилонії таким було місто Нінос, що лежало на річці Тигр (*Hist.* I, 193): "Ἔστι δὲ χωρέων αὐτῆ πασέων μακρῶ ἀρίστη τῶν ἡμεῖς ἴδμεν Δήμητρος καρπὸν ἐκφέρειν... – «з усіх же країн, які знаємо, ця, безперечно, найкраще родить плоди Деметри». Тим же похвалитись може і Лівія<sup>5</sup>. Загалом, в історичній прозі спостерігаємо саме цю метонімію<sup>6</sup>.

Доволі очевидно є метонімія з VII книги *Історії* (VII, 141, 22-23), де піфійська жриця віщує атенянам наступне:

ὦ θεῖη Σαλαμίς,

ἀπολείς δὲ σὺ τέκνα γυναικῶν

ἢ που σκιδναμένης

Δημήτερος ἢ συνιούσης.

Саламіне, божий краю!

Ти жінок втратиш потомство,

В час, коли Деметри (зерно)

буде засіватись чи збиратись.

У цьому місці доволі важко помітити метонімію, оскільки маємо лише саме ім'я богині без іменника καρπός чи ἀκτή. А слова Піфії завдяки цій стилістичній фігурі вказували на те, що битва під Саламіном станеться навесні чи наприкінці літа – час засіву чи збору Деметриних дарів<sup>7</sup>.

Климент з Александрії безпосередньо пише про те, що атеняни вва-

<sup>5</sup> Пор. *Hist.* I, 193.

<sup>6</sup> Пор. Xen., *Hellen.* VI, 3, 6, а Δημήτριος чи Δημητριακός καρπός (-οῖ) в: S.I.G. 93, 19; Porph., *Abst.*, 12, 6; Ael., *NA*, 17, 16 etc.

<sup>7</sup> Битва під Саламіном відбулась у вересні 480 р. до Р.Х., коли у Греції саме збирають врожай.

жали зерном: «Інші ж, як то атеняни, збирали народжені з землі, облаго-роджені плоди, що називали хлібом Деметри»<sup>8</sup>.

В *Палатинській антології* (AP VII, 321) невідомий автор також залишає читачеві лише ім'я богині, а саме родовий відмінок від його здрібнілої форми: *Δηώ* – Gen. *Δηοῦς*. В цій епіграмі автор просить персоніфіковану Землю прийняти старця Амінтіха, перелічуючи усі його добрі учинки для неї (в. 3-6):

[...] καὶ γὰρ ἀεὶ πρέμνον  
σοὶ ἀνεστήριζεν ἐλαίης,  
πολλάκι καὶ Βρομίου  
κλήμασιν σ' ἠγάλασεν  
καὶ *Δηοῦς* ἔπλησε,  
καὶ ὕδατος αἰλακάς ἔλκων  
θήκε μὲν εὐλάχανον,  
θήκε δ' ὀπωροφόρον. [...]

[...] Адже завжди саджав  
тобі деревце маслини,  
Часто вшановував  
тебе галузками Бромія,  
І наповнив зернами

(досл. Деметрою)

і водою, тягнучи борозни,  
та зробив багатою на трави,  
зробив плодоносною. [...]

Окрім того, в *Палатинській антології* можемо знайти частково приховану, тим не менше надзвичайно цікаву метонімію, що стосується Деметри, яку використав отець церкви, Павло Сілентіарій (VI ст.). Цього разу взагалі немає імені богині. Здогадатись, що мова йде саме про неї, можна завдяки перифразу *μητέρα Φερσεφόνης*:

σιτοδόκῳ δ' ἄγραυλος ἀνήρ  
βαρύμοχθος ἰάλλω  
γαστρὶ μελαμπέπλω  
μητέρα Φερσεφόνης:

Хай би тяжко працюючий селянин  
знаходив<sup>9</sup> у шлунку,  
що приймає зерно, матір Персефони  
у чорному пеплосі [...].

При детальному аналізі епіграми можна розгледіти метонімію, що стосується дару богині, особливо у застільному контексті: автор бажає, щоби землероб завжди був ситий, міг з'їсти матір-Деметру, тобто хліб.

Іноді до складу формули, що вжито було метонімічно, входив епітет (що не обов'язково мав бути гомерівським). Вся ця конструкція або натякала на дари богині, або ж замінювала їх. Так, автор орфічної поеми *Про камені* використовує вже готову гомерівську формулу *ξανθῆ Δημήτερι*<sup>10</sup>: *κόψας δὲ σπεῖρειν ξανθῆ Δημήτερι μίσγων* – «(корал) розбивши, із (зерном) змішавши, засівай його світлій Деметрі» (*Lith.* 594). Тут саме колір волосся вказує на зв'язок богині з колоссям і хлібом.

Не відходить від цієї традиції і поет Оппіан з Аназарба, проводячи в поемі *Мистецтво полювання* порівняння за допомогою метонімічного епітета *σιτόχροοι* між Деметрою та пшеницею (*Суп.* I, 434-435):

ἢ ὅποσοι Δήμητρι πανεῖκελον  
εἶδος ἔχουσι  
σιτόχροοι [...]

Ті (собаки), що повністю схожі  
на вигляд з Деметрою,  
барви стиглої пшениці [...].

А в іншій його дидактичній поемі *Мистецтво рибалки* з'являється метонімія, де знову маємо тільки саме ім'я богині, що замінює поняття «хліб» (III, 462-463): *εἶδατα δ' ἀγνυμένοισιν ἐπισπεῖρει ῥοθίοισι, / τυρὸν ὁμοῦ Δήμητρι μεμιγμένον* – «і розкидає страви у хви-

<sup>8</sup> Пор. *Protr.* II, 26: οἱ δὲ τῶν ἐκ γῆς φουομένων τοὺς ἡμέρους δρεπόμενοι καρποὺς Δηῶ τὸν σῖτον, ὡς Ἀθηναῖοι [...] προσηγόρευσαν.

<sup>9</sup> Тут дієслово *ιάλλω* може мати те саме значення, що і *εὐρίσκω*, див. [3, 815].

<sup>10</sup> Пор. *Il.* 5, 500.

лях бурхливих, / змішуючи тут же сир із Деметрою (хлібом)».

У Плутарха читаємо ще одну прекрасну метонімію, запозичену у котрого з грецьких поетів (*De Is. et Os.*, 377. D. 11):

ποιητῆς δέ τις ἐπὶ τῶν θεριζόντων  
«τῆμος ὅτ' αἰζηοὶ Δημήτερα  
κωλοτομεῦσιν.»

Ахтось з поетів написав про женців:  
„Коли сильні стинають

(кінцівки) Деметри”.

Під «кінцівками Деметри» поет мав на увазі колоски, що повністю відповідає ролі богині як опікунки полів та врожаю.

На підставі наведених вище прикладів виразно простежується вживання давньогрецькими авторами мітологічної метонімії, пов’язаної з богинею родючости, Деметрою. Особливо це явище характерне для давньогрецької поезії. Найчастіше завданням мітологічної метонімії було замінити назвою дару богині – «хлібом», «зерном» чи «колоссям» її справжнє ім’я або ж навпаки – могли виступати лише різні форми її імени з іменниками, що так чи інакше натякали на хліб та вказували на безпосередню функцію Деметри. Прикметним тут є також те, що в давньогрецькій поезії не завжди легко «впізнати» цей тип метонімії, оскільки вона часто могла бути прихованою або замінюватись епітетами, вжитими метонімічно. Лише контекстуальний аналіз дозволяє «відчитати» авторські алюзії.

Діяхронічне дослідження виявило також, що ця традиція, беручи свій початок від гомерівського епосу, зустрічається майже у всіх жанрах давньогрецької літератури аж до початку

християнства. З цього можна зробити наступний висновок: так бачили античні автори місію та функції Деметри, які не відрізнялись від загальних релігійних уявлень стародавніх греків.

## Bibliography and Notes

### Original Sources

*Aristophane*, Vol. 2-5, eds. V. Coulon, M. van Daele, Paris 1924, 1928, 1930.

Beckby H. (ed.), *Anthologia Graeca*, Vols. 4, 2<sup>nd</sup> edn., München 1965-1968.

Clément d’Alexandrie. *Le protreptique*, 2<sup>e</sup> éd., éd. C. Mondésert, Paris 1949.

Hérodote *Histoires*, 9 Vols., éd. Ph.-E. Legrand, Paris 1930-1960.

Hesiodi *Opera*, ed. F. Solmsen, Oxford 1970.

Homeri *Ilias*, Vols. 2-3, ed. T. W. Allen, Oxford 1931.

Mair A. W. (ed.), *Oppian, Colluthus, Tryphiodorus*, Cambridge 1928.

Mette H. J. (ed.), *Die Fragmente der Tragödien des Aischylos*, Berlin 1959.

Nauck A. (ed.), *Tragicorum Graecorum fragmenta*, Leipzig 1889.

Plutarchi *Moralia*, Vol. 2, 3 ed. J. B. Titchener, Leipzig 1935.

### Additional Bibliography

1. Lausberg Heinrich, *Handbook of literary rhetoric: a foundation of literary study* / Transl. by M. T. Bliss, A. Jansen, D. E. Orton, Leiden 1998, 921 pp.

2. Mannhardt Wilhelm, *Mythologische Forschungen*, Strassburg-London 1884, 382 pp.

### Dictionaries and Lexicons

3. LSJ: Liddel H. G., Scott R., *A Greek-English Lexikon*, compiled by [...], a new ninth Edition revised and augmented by H. S. Jones, Oxford 1940 (repr. 1996), 910 pp.

4. Roscher W. H., *Ausführliche Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Bd. II, Leipzig 1890-1894, 1776 pp.